

«KITABI-DƏDƏ QORQUD»DA ADQOYMA VƏ ANDIÇMƏ MƏRASİMLƏRİ

Açar sözlər: Dədə Qorqud, epos, adqoyma, andıçmə

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni düşüncəsinin ən qədim və zəngin qaynaqlarını əhatə edir. Bu abidə daha əzəl keçmişdə əcdadlarımızın etik-estetik, mənəvi-əxlaqı dəyərlərini, məişətini, həyat tərzini, ictimai-sosial vəziyyətini, milli idarəçilik sistemi və dövlətçilik ənənələrini, milli etnik tariximizi öyrənmək baxımından günümüz üçün çox dəyərlidir. Milli-mənəvi dəyərlərimizi, öz tarixi keçmişimizi daha dərindən öyrənməyə başladıqca eposun həmin istiqamətlərdə araşdırılmasına diqqət, şübhəsiz ki, artacaqdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» ictimai fikrimizin hələ bundan sonra uzun müddət diqqət mərkəzində olacaqdır. «Dədə Qorqud»dan qaynaqlanan fikir tariximizin elmi mənzərəsi, buradakı dövlət tipi və dövlətçilik ənənələrinin zəngin tarixi geniş araşdırmalara cəlb ediləcəkdir.

Qorqudşünaslıqda hələ abidənin yaranma, yazıya alınma, oğuz türklərinin tarixi yerləşməsi və s. ilə bağlı demək olar ki, qəti fikir yoxdur. Abidə mətnşünaslıq baxımından ən çox öyrənilsə də onun araşdırılıb başa çatdığına da hökm vermək olmaz. Məsələn, «Dədə Qorqud»un qismən mükəmməl araşdırıldığı Türkiyədə abidənin bir neçə bir-birindən fərqli nəşr variantları vardır (Bax: 3; 4; 5). Onlar içərisində daha kamil nəşrlər hesab edilən Məhərrəm Ergin və Orxan Şaiq variantları da bir-birindən xeyli fərqli oxunuşlarla seçilir. Eposun Azərbaycandakı mətn oxunuşlarında vəziyyət daha mürəkkəbdir. H.Araslının nəşr mətni ilə əlyazma nüsxəsi arasında bəzi oxunuş yanlışlığı vardır. H.Araslının əllinci illərin sonlarında hazırladığı elmi-tənqidi mətn hələ nəşr olunmamışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» hər şeydən əvvəl etnik təfəkkürdə folklor hadisəsi kimi meydana çıxmışdır. O, şifahi düşüncənin məhsulu olub, qədim türk dastançılığı ənənəsi əsasında yaranmışdır. Uzun müddət o, ozan repertuarında yaşamış, yazıya qədər şifahi danışmaq dilində cilalanmışdır. Ona görə də bu gün əgər eposun öyrənilməsinin birinci istiqaməti onun dil xüsusiyyətləridirsə, ikinci başlıca istiqaməti oğuz milli düşüncəsini bütöv şəkildə əks etdirən folklor süjet və motivləridir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında ənənəvi süjetlərin süjetləşmə prosesində olan elə nümunələri vardır ki, onlar motivdən böyük, süjetdən kiçik olub eposun ümumi qəhrəmanlıq sisteminə xüsusi yer tutur. Onları bütöv süjetlər saymaq düzgün olmadığı kimi, müxtəlif səciyyəli motivlər də hesab etmək mümkün deyildir. Birincisi, ona görə ki, onlar eposun müxtəlif boylarında təkrar olunur, eposda mövqeləri fəaldır, həm də dünyəvilikdən çıxıb milli mühitə elə uyğunlaşmışlar ki, onları dünyəvi süjetlərdən fərqləndirmək o qədər də asan deyildir. Adqoyma, andıçmə, qadına ehtiram və başqaları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bəzi tədqiqatlarda adqoyma ən qədim motivlər qrupuna daxil edilsə də əslində o, süjetləşmə prosesi keçirir və türk eposunda özünü fəal təsdiqləməkdədir. Onun motivdən fərqi eposa fəal müdaxiləsində, baş verəcək hadisələrin sonrakı inkişafına nüfuzedici təsirində, oğuz qəhrəmanlarının formalaşmasında mühüm mövqeyə malik olmasındadır. Türk etnik mədəniyyətində adqoyma ayrıca mərasim funksiyasında çıxış etmiş, sonradan o, dastan yaradıcılığında epikləşib peşəkar ifaçılığa, ozan repertuarına daxil olmuşdur. Mərasim düşüncəsindən motivə çevrilib dastanlara düşərək süjetləşmə həyatını

yaşamışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Dirse xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edər.»də, «Qambörənin oğlu Bamsi Beyrək boyını bəyan edər»də və «Basatın Dəpəgözi öldürdüyü boyu bəyan edər»də özünü göstərir.

Dastanın adı çəkilən boylarından məlum olur ki, oğuzlarda müəyyən yaşda göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ad vermək ənənəsi olmuşdur. Bu adı almaq üçün igid baş kəsib qan tökməli idi. «Ol zamanda bir adama baş kəsməsə, qan tökməsə ad qoymazlardı» (1, 53).

Oğuzlarda qəhrəman anlayışı yay çəkmək, ox atmaq, qılinc oynatmaqla bağlı idi. «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da buna rast gəlmək olur:

On altı yaş yaşladın,
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan -
Yay çəkmədün, ox atmadın,
Baş kəsmədin, qan dökmədin.
Qanlı Oğuz içində çöldi almadın (1, 69).

Qazan xan özündən sonra oğlu Uruzun taleyindən nigarandır. Qorxur ki, o, öləndən sonra Uruz el içində sayılmayan bir adam olsun. Çünki o, hələ on altı yaşa gəlib çatıb, elə bir igidlik, qəhrəmanlıq göstərə bilməyib.

«Dirse xan oğlu Buğac xan» boyunda hadisələr tamam başqa cür səmtlənir. Epizodu olduğu kimi nəzərdən keçirək: «Bayandır xanın bir buğası vardı, bir daxi buğrası vardı. Ol buğa qatı taşa buynuz ursa, un kibi ügidərdir. Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı. Bayandır xan Qalın Oğuz bəgləri ilə təməşaya baxardı, təfərrüc edərdir. Genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Dirse xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara «qaç» dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirse xanın oğlancığı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğıyla buğanın alnına qıya tutub çaldı. Buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə yumruğı ilə buğanın alnına qıya tutub çaldı. Buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə buğanın alnına yumruğı ilə qatı urdu. Oğlan bu qatla buğanın alnına yumruğunu tayadı, sürdi meydanın başına cıqardı.

Buğayla oğlan bir həmlə çəkişdilər. İki talusunun üstinə buğanın köpük turdu. Nə oğlan yənər, nə buğa yənər. Oğlan fikir eylədi, aydır: «Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Bən bunun alnına niyə tayaq olurbən-tururbən» - dedi. Oğlan buğanın alnından yumruğun gedirdi, yolundan savıldı. Buğa ayağ üstə turamadı, düşdi, dəpəsinin üstünə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdu, buğanın başını kəsdi. Oğuz bəgləri gəlüb, oğlan üstünə yığnaq oldular, təhsin dedilər. «Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsinçə alub babasına varsun, babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün» – dedilər (1, 36). Dədə Qorqud gəlüb oğlana ad qoydu və atasına dedi: «Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün» – dedi (1, 36).

Ad vermədən sonra qəhrəmanın həyatının yeni dövrü başlayır. Oğuz elində bəylik vermə adətən ad vermədən sonra baş verərdi. Ad alan qəhrəman elin hörmətli igidi hesab olunurdu, o artıq müstəqil şəkildə yaşaya bilərdi. Buğac da belə bir həyat yaşayır. «Dirse xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Oğlan təxtə çıqdı, babasının qırq yigidin anmaz oldu. Ol qırq yigit həsəd eylədilər» (1, 36). Əslində ad vermə süjeti burada başa çatır, ad alan qəhrəmanın Oğuz elində yeni həyatı başlayır, tayfalararası ziddiyyətlər onu yeni konfliktlərə cəlb edir. Buğacın yeni qəhrə-

manlıq həyatı başlayır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un «Baybörənin oğlu Bamsi Beyrək boyu»nda Beyrəyin ad alması da onun qəhrəmanlığı ilə bağlı olur. Həm də Beyrəyin ad almaq üçün göstərdiyi qəhrəmanlıq daha mükəmməldir.

Baybörə bəyin «Bamsım» deyib əzizlədiyi oğlu dünyaya gələndə o öz bəzirganlarını göndərmişdi ki, gedib dünyanı gəzib dolansınlar və oğlu üçün yaxşı ərməğanlar gətirsinlər. Üstündən on beş il keçdikdən sonra Bamsı yaraşıqlı bir igid oldu. «Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməyə ad qomazlardı. Baybörə bəgin oğlu atlandı, ava çıxdı. Av avlarkən babasının tavləsi üzərinə gəldi. Əmiraxurbaşı qarşuladı, endirdi, qonaqladı. Yeyüb-içüb otururlardı.

Bu yandan dəxi bəzirganlar gələni qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı. Bəzirganın ulusu tutıldı, kiçisi qaçaraq Oğuzla gəldi. Baqdı gördü Oğuzun ucunda bir ala sayvan dikilmiş, bir imirzə xub yigit qırq yigid ilə sağında və solunda otururlar. Oğuzun bir yaxşı yigidi ancaq .yürüyəyim, mədəd dəyəyim» - dedi.

Bəzirgan aydır: «Yigit, yigit, bəg yigit! Sən bənim ünüm anla, sözüm dinlə! On altı yıldır ki, Oğuz içindən getmiş idik. Dan-danuşux kafər malın Oğuz bəglərinə gətürür idik. Pasnik qara Dərvənd ağzına düş vermiş idik. Evnik qalasının beş yüz kafəri üzərimizə qoyıldı. Qardaşım tutsaq oldu. Malımızı, rizqimizi yağmaladılar, gerü döndilər. Qara başım götürdüm, sana gəldim. Qara başın sədəqəsi, yigit, mədəd mana!» – dedi (1, 53).

Baybörə xanın oğlu başının qırq igidi ilə birlikdə düşmən üzərinə yeridi. Kafirləri öldürüb bəzirganların malını azad etdi, böyük qəhrəmanlıq göstərdi. Qan tökdü, baş kəsdi, kafirləri yerlə-yeksan elədi.

Bəzirganlar çox razılıq edib dedilər ki: «gəl imdi bəgəndigin maldan al!» Bamsı bir dəniz qulunu boz aygırı, bir altı pərli gürzü, bir də ağ tozlu yayı istədi. Bunu eşidəndə bəzirganlar pərt oldular. Onda bəy soruşdu ki, «Mərə bəzirganlar, çoqmı istədim?» Bəzirganlar dedilər ki, yox, bizim bəyimizin bir oğlu var, bu üç nəsnəni ona ərməğan aparmalı idik. Baybörənin oğlu olduğunu bilmədilər.

Bamsı işi başa düşdü. Onun burada yeni bir keyfiyyəti nəzərə çarpır. O, təkkəbbürlük göstərmir, «Burada minnətlə almaqdansa, babamın yanında minnətsiz almaq yaxşıdır!» – deyir. Ona görə də atını sürüb çıxıb gedir, atasının yanına qayıdır.

Burada da bir tanınma səhnəsi vardır. Bamsını bəzirganlar görəndə onu tanıyırlar, irəli yeriyib əlini öpürlər. Bu isə Baybörə bəyin xoşuna gəlmir. «Ata olan yerdə oğulun əlini öpərlərmi?», - deyə narazılığını bildirir. Lakin bütün başqa tanınmalarla yanaşı, buradakı tanınma qəhrəmanın xeyrinə həll olunur. Bəzirganlar Bamsının göstərdiyi igidlikdən danışırlar. Elə bu epizodda Bamsının ad alması süjeti tamamlanma mərhələsinə yaxınlaşdırır.

«Baybörə bəg aydır: «Mərə, bənim oğlum başımı kəsdi, qanımı dökdi?» «Bəli, baş kəsdi, qan dökdi, adam axtardı!» – dedilər (59, 54). Amma Baybörə bəy hər şeyi dəqiqləşdirmək istəyir. Oğlunun göstərdiyi igidliyin ad qoymağa layiq olub-olmadığını bilmək istəyir. «Mərə, bu oğlana ad qoyasınca varmıdır?» - deyə bəzirganlardan soruşur. Bəzirganlar deyəndə ki, «Bəli, sultanım, artıqdır», yalnız bundan sonra Baybörə bəy Oğuz bəylərini çağıraraq qonaqlıq verir. Dədə Qorqud gəlib Baybörə bəyin oğluna ad qoyur.

Adqoymanın arxasında qəhrəmanın bütün sonrakı igidlikləri dayanır. Süjetə məxsus xüsusiyyətlər burada da özünü qoruyub saxlayır. «Dədə Qorqud»dan görünür ki, Oğuz elində igidlərə verilən adlar heç vaxt yaddan çıxmır, qəhrəmanın əsl adı kimi cəmiyyət içərisində o, bu adla

şöhrətlənir. Hətta uşaqlıqdan hansısa adı olsa da Dədə Qorqudun verdiyi adla Oğuzda tanınır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından aydın olur ki, Oğuz igidləri əsl adlarını qanları bahasına əldə edirlər və şəxsin adını bilməklə onun kimliyi haqqında fikirlər söyləmək mümkündür. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında qəhrəmanların baş kəsib qan tökdükdən sonra sosial ierarxik strukturunda müəyyən semiotik dəyərlər qazanması ilahi aləmlə bağlı olan Dədə Qorqudun aşağıdakı sözlərindən aydın olur: «Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil Təxt vergil, ərdəmlidir!» (1, 36).

Adqoymanın başqa bir tipinə «Basatın Təpəgözü öldürdüüyü boy»da rast gəlirik. Burada Dədə Qorqud Basata bu adı qəhrəmanlıq göstərmədən verir. Bizə belə gəlir ki, buradakı adqoyma daha əzəli adqoymadır. Mətnə diqqət yetirək: «bir gün Oğuz oturarkən üstünə yağdı. Dün içində ürkdü, köçdü. Qaçub gedərkən Aruz qocanın oğlancığı düşmüş, bir aslan bulub götürmüş, bəsləmiş. Oğuz genə əyyamla gəlüb, yurdına qondı. Oğuz xanın ilqıçısı gəlüb xəbər gətürdü. Aydır: «Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü adam kibi. At basuban, qan sümürər».

Aruz aydır: «Xanım, urkdigimiz vaxtın düşən mənim oğlancığımdır, bəlkə?» - dedi. Bəglər bindilər. Aslan yatağı üzərinə gəldilər. Aslanı qaldırıb oğlanı tutdular. Aruz oğlanı alub evinə gətürdü. Şadılıq etdilər. Yemə-içmə oldu. Əmma oğlanı nə qədr götürdülərsə, turmadı, gerü aslan yatağına vardı. Gerü tutub gətürdilər.

Dədəm Qorqud gəldi. Aydır: «Oğlanım, sən insansan. Heyvanla müsahib olmağıl! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! – dedi. – Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşunı allah versün!» - dedi» (1, 98).

Burada Basata verilən ad onun qəhrəmanlığına görə yox, insan cəmiyyətinə qayıtması, vəhşi heyvanlardan ayrılıb öz ailəsinə qayıtması münasibəti ilə verilir. Bu özü də qəhrəmanlığın başlanğıcıdır. Məsələn burasındadır ki, Basat da Buğac və Bamsı Beyrək kimi ad aldıqdan sonra özünü göstərir. Basatın ən böyük qəhrəmanlığı Təpəgözü öldürüb Oğuz elini fəlakətdən qurtarması idi. Bütün başqa süjetlər kimi, ad qoymadan sonrakı qəhrəmanlıqlar üçün bir zəmin idi. Bu süjet eposun üç boyunda özünü göstərsə də, ümumilikdə «Kitabi-Dədə Qorqud»un məzmununda xüsusi yer tutur.

İlahi aləmlə bağlı olan Dədə Qorqudun dastanın üç boyunda (I, III və VIII boy) ad verib təriflədiyi qəhrəmanlar başqalarından möcüzəli, qeyri-adi dünyaya gəlməsi ilə fərqlənirlər. Uşağa ad qoymaq hüququnun Dədə Qorqudun əlində olması onun ilahi aləmlə bağlılığını göstərir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında baş kəsib, qan tökmək ilə səciyyələnən adqoyma mərasimindən aydın olur ki, oğuzların tarixində oğlan uşaqlarına rəsmi ad 15-16 yaşlarında qoyulur (2, 9-11).

«Kitabi-Dədə Qorqud»da süjetlə motiv arasında olub epos üçün ənənəvi olan and içmənin də burada özünəməxsus yeri vardır. And içmə Oğuz eposunda özünü kiçik detal kimi göstərsə də, oğuzların haqq işinin, halal əməyinin doğruluq, ədalət və sair kimi baxışların istiqamətlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Oğuzların məişətində geniş yayılan and içmə də boylardakı süjetlərin tərkibində müəyyən yer tutur. Hadisələrin inkişafını istiqamətləndirir. Oğuz elində musiqi, qopuz müqəddəs hesab edildiyi kimi, söz də sakraldır. Bu müqəddəslik isə hər şeydən əvvəl özünü and içmədə göstərir. Bu mənada Oğuz igidlərində and müqəddəs və pozulmazdır, ən böyük həqiqətlər andla təsdiqləndiyi kimi, ən müqəddəs şərtlər də ona söykənir. Andın pozulması onu pozana uğursuzluq gətirir.

And içməyə «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Bamsı Beyrək», «Qanlı qoca oğlu Qanturalı» və

«Uşun qoca oğlu Səyrək boyun»da rast gəlirik. Bamsi Beyrək Bayburd təkurunun qızına and içir ki, əgər elimə gedib çıxsam, gəlib səni halallıqla alıb öz elimə aparacağam. O öz qılıncı ilə doğranmasına and içir. Lakin Beyrək andını pozur, qızın dalınca gəlmir. Bəlkə də buna görə pis aqibət yaşayır.

«Qanlı qoca oğlu Qanturalı» boyunda Qanturalı Təkurun qızını aldıqdan sonra and içir ki, mən anamın, atamın üzünü görməsəm gərdəyə girə bilmərəm. Burada Qanturalının andına əməl etməsi onu ölümdən qurtarır; təkurun düzəltdiyi gərdəyə girməməklə əslində o öz həyatını xilas edir (1, 112).

Bütün bu kimi süjet daxili epizod, motiv və obrazlaşma prosesi «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarına bir tamlıq, yetkinlik gətirir, onların Oğuz həyat və məişətinin bütöv əxlaqi-etik və estetik mənzərəsini yaradır. Oğuz həyatının, məişətinin, qəhrəmanlığının elə xüsusiyyətlərini əhatə edir ki, bunlar ümumilikdə oğuzlar barədəki zəngin materialı eposa gətirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
2. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, 368 s.
3. Ergin M. Dede Korkut kitabı. I c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958, XVIII, 251 s.
4. Ergin M. Dede Korkut kitabı. II c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963, XI, [3], 433 s.
5. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1973, 1018 s.
6. Nəbiyev A. «Kitabi-Dədə Qorqud» həqiqətlərinin izi ilə // Dədə Qorqud – 1300, Bakı Dövlət Universiteti, 1999, s. 146-157

Кенуль Гасанова

Бакинский государственный университет (Азербайджан)

РИТУАЛЫ НАРЕЧЕНИЯ ИМЕНИ И КЛЯТВЕННЫХ УВЕРЕНИЙ В «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о своеобразии и специфических особенностях сюжетобразующих мотивов, дополняющих эпос и делающих его более совершенным. Здесь определяется место, отведенное в эпосе таким мотивам, как наречение имени и уверение, специфика их использования, широко прокомментированы традиции эпического творчества, принадлежащие репертуару озанов.

Ключевые слова: Деде Горгуд, эпос, наречение имени, клятвенные уверения.

Konul Hassanova

Baku State University (Azerbaijan)

NAMING AND TAKING AN OATH IN "KITABI-DEDE GORGOUD"

SUMMARY

The article deals with the originality and specific features of the motives supplementing the epos and making it perfect. Definite place in the epos of motives like naming and taking an oath, specific way of their use is determined and the traditions of epic creative work belonging to ozan's repertoire is widely commented.

Keywords: Dada Gorgoud, epos, a name, taking an oath